

А віленським братчикам — коли вони його слова не приймуть — автор, за євангельським прикладом, обтрушує порох ніг своїх, не стільки, може, “на свідоцтво проти вас в день страшного суду божого”, як каже в приписці (с. 61), скільки на вжиток різних “інстигаторів коренних”.

Як бачимо, спустившись з непривичних для нього ідеалістичних високоців на твердий ґрунт практики Річи Посполитої, на стежку небіжчика Потія — проповідника оцих засобів побожного примусу, як бачимо, Смотрицький вернув собі ширість і темперамент, і ця його книжечка — ідеологічно, розуміється, не високолітна, читається з більшим інтересом, ніж прославлена “Апологія”. Єсть тут грубий гумор і деяка літературність.

“Антидот” Мужилівського і “Екзетезис” Смотрицького. “Протестація” Смотрицького в зв’язку з деякими іншими матеріалами дає цікавий зарис провідника українського попівства Андрія Мужилівського, “протопопа князівства Слудького і Копильського”, як він підписується на соборних актах і на своїм “Антидоті”. При всій нашій обережності до вказівок Смотрицького ми можемо прийняти його твердження, що цей протопоп був властивим провідником і диктатором Київського собору, він властиво уставляв точку погляду на “Апологію” і з нею на задуману новим єпископатом зраду. Він виступив обвинуватцем єресів Смотрицького і zarazом — замислів Могили і Борецького, сформулював резолюції, на які тільки притакували єпископи і все інше духовенство, і визначив лінію поведінки для “неучених київських попів”, для міщан, і козаків, і всього демосу, що цупко вхопився її.

Поруч нього другий протопоп — Лаврентій Зизаній, котрого місцями Смотрицький висуває в перші ряди, щоб оправдати свій закид соборові: “свідчив циган за цигана, Зизаній Зизанія боронив”. Місцями натякає ще на якогось третього (міг то бути протопоп київський Климент або острозький Іван Бережанський, підписані на соборному маніфесті поруч Мужилівського). Вони кермували цим, як його

Смотрицький прозиває, “непорядним попівським собором”, для нас з цього погляду незвичайно інтересним.

Але з них ясно вибивається наперед постать цього попівського трибуна, отця Мужилівського, пізнішого кандидата на митрополію. Ми наче живого бачимо його, як він трясє картками “Апології” перед носом архієпископа Смотрицького, викрикуючи те “го-го”, що так болісно і злобно пригадував потім бідолашний ієрарх, “вихований при гробі Лютера”. Приловивши на нових уніатських планах святих отців, що так скоро засмакували в своїх владичих гідностях і під проводом молдавського “господарчика” задумали “зреалізувати” свої єпископські права прикладом своїх попередників з “перед тридцяти літ”, попівство стало в цей момент на чолі сучасного українського життя, маючи на своїй стороні не тільки маси й козацьке військо — наших “божих бойовників”, але й українську шляхту, що, хоч відчувала небезпечні сторони задуманого владиками релігійного компромісу, не витримала лінії і не вдержала в своїх руках провідної ролі.

Не вміло утривалити цієї провідної ролі і попівство. Не потрапило вибити з неї політичного капіталу для себе й для народу, до котрого стояло, розуміється, ближче, ніж єпископат. За кілька літ воно низько схилилось і прилягло до землі під твердою рукою того ж “господарчика” в ролі митрополита. Але тим цікавіший лишається цей короткотривалий момент активності попівства, коли воно при охоті могло б узяти до своїх рук керму української церкви і зробити її пресвітеріанською, і тим більшу увагу притягає до себе постать його провідника в цім моменті — отця протопопа Мужилівського.

Відомості про нього дуже бідні. Ім’я його показує, що він був з Галичини (Мужилів коло Підгаєць), мабуть, один з плеяди галицьких вихідців другого десятиліття XVII в. — плеяди Плетеницького. Коли і як він опинився на Україні і дістався на свою позицію — церковного старшого для князівства Радивилів, досі лишається невідомим, можна сказати тільки, що становище фактичного голови всього духовенства в володіннях Слуцько-Копильського князівства давало йому дуже авторитетну позицію — фактично невеличкого єпископа в позбавленім своєї власної кафедри чималенькім князівстві. Все інше лишається нам зачерпнути в його кри-

тиці “Апології” Смотрицького, котру він уважав потрібним випустити після київського собору як обґрунтування засуду, винесеного собором, а фактично — ним, Мужилівським¹. Як видно з слів Смотрицького, вона вийшла на початку 1629 року або під весну. В передмові до свого “Екзетезису”, закінченого на початку квітня, він каже, що Мужилівський видав свою книжку “тими днями”. Мужилівський в закінченні свого “Антидоту” каже, що написав його нашвидку, і вже після того, як почато його друкувати, одержав він друковану “Протестацію” Смотрицького, та вже щоб не затримувати друку, на неї в своїм “Антидоті” не реагує. Можна з того думати, що брошура була написана восени 1628 року, а друкувалася зимою 1628–9 року.

Брошура виявляє в авторі певну загальну освіту, в межах тодішніх humaniora, і знайомість з богословською літературою, не тільки православною, візантійсько-руською, але і з західною, римо-католицькою. Автор залюбки відкликається до логічних правил². Всі цитати Св. Письма і отців наводить в латинських текстах, навіть східних письменників — очевидно, з огляду на свою полонізовану, уніатську і католицьку аудиторію. Але заразом презирливо відхиляє “безпотрібні або скорше — порожні питання схоластиків, без котрих православна церква вся певна спасіння” (9 об.).

---

¹ Antidotum przeznaczemu narodowi Ruskiemu albo warunek przeciw Apologiej, jadem napełnionej; którą wydał Melety Smotrzyzsky, niesłusznie cerkiew Ruską prawosławną w niej pomawiając Haeresia y Schisma dla niektórych Scribentow. W porywczą przygotowany i podany przez Wielewnego w Chrystusie Ojca Andrzeia Mużyłowskiego, Protopopa X. Słuckiego y Kopylskiego (Епіраф: Psalm XVIII, Nie odeymu (y nigdy z ust moich słowa prawdy; gdyżem ja ufał bardzo w sądziech twoich). Drukowano w Roku 1629. Дві картки нумеровані (титул і на звороті присвяти Борецькому з означенням: Dag z Słucka Roku 1629) і 48 нумерованих, малого кварто. На примірнику Ленінград. публ. бібл., котрим я користувався, під новою оправою видно останки паперового фіолетового хребта: брошура була випущена без оправи окремо. На титулі приписка XVII віку: Na otrute dusz ludzkich nieostrożnych przez Heretyka... на ст. 1: Schizma nie wie sama co pisze i co wierze (з відсиланням на “Екзетезис”) і на кінці вірші: Wszystka a wszystka twoia robota, Autorze, godna samego błota.

² Ad particulari ad universale non valet consequentia, л. 30 об.; a testimonio humano negative non valet consecventia, л. 38 об. і под.

Для ілюстрації поглядів православної церкви він звертається до православної гімнології; покликається на великих стовпів православного благочестя, як того твердого фундаменту, на котрім спочиває певність православного спасіння. Але виявляє при тім певне збентеження, очевидну неупевненість в тім, що, власне, в подробицях належить вважати православним, канонічним поглядом в тому чи іншому теологічному питанні.

Ця непевність супроти до зубів озброєної схоластичною казуїстикою католицької доктрини була, без сумніву, досить поширеною, коли не загальною прикметою тодішньої української інтелігенції, нею пояснюються відказування Смотрицького на недостачу катехізису в православних і закиди чи признання, що православні самі не знають, в що вони вірять, і він, мовляв, до свого навернення теж сам не знав, в що вірив. Психологічно пояснюється пізніша робота в цьому напрямі Могили і вдячність йому православного громадянства за те, що він за поміччю цієї самої католицької схоластики і за католицькими взірцями поставив уняти православну догматику і весь церковний обихід у точні і тверді канонізовані форми. Недостача оцеї викінченості і формульованості, кажу, видимо, бентежить автора “Антидоту” і змушує його, як-то кажуть, “надробляти міну”: рішучими виразами і сердитими лайками на адресу цього невдячного кумпана, який так лукаво відкрив наготу Матері церкви, заступати точні й докладні відповіді, в чому полягають православні погляди супроти тих ухилень, які Смотрицький закидав “новим скрибентам”.

З другої сторони, автор робить усякі застереження, щоб яким-небудь невдалим поглядом чи висловом не стягнути нових закидів на православну церкву. Заявляє, що робить свій виступ на власну руку, “не мігши стриматись” супроти інсинуацій Смотрицького і не піддавши свого писання приписаній собором цензурі. Тому “в тих своїх розмовах з Апологіаром нічого не становить остаточно — тільки показує, в чому гідні нагани скрибенти, а в чім — Апологіар”. “Тому, — заявляє він, — коли вся церква і велебності наші щось зганяють, я готов зганити себе самого, коли ж в чім-небудь дістану похвалу на себе, похвалю тільки тих, що були мені побудкою до того”. А в закінченні заповідає, що на “Апологію” і додані до неї “Консидерації”, поминені

ним “для короткості часу”, виготовили відповідні люди, мудріші від нього, “що від невеликого часу віддають літа своїй науці”, їх писання затрималося друком тільки, щоб дістати апробату від майбутнього собору — в них читачі знайдуть “доскональшу науку”, ніж у цій “малій праці”.

Щодо форми брошура поділена на 12 маленьких розділів — критичних екскурсів, присвячених, зокрема, особливим питанням чи тезам “Апології”. Попереджає їх присвята Борецькому. Замикають два документи з київського собору: покірний лист Смотрицького до Борецького і його відречення від “Апології”, а потім, за прикладом “Апології”, що кінчиться двома “екзгортаціями” (увіщаннями) до стану шляхетського — автор “Антидоту” звертається з пересторогами до Смотрицького, до православного єпископату, до братів духовних, до ченців, до всякого духовенства і до православного “народу шляхетського, що стоїть при православної східній церкві”. Оця формальна дробність і маса матеріалу, порушена на невеличкому просторі сорока маленьких карток, — це сама по собі слабша сторона цього писання; автор дійсно “нічого не становить остаточно”, не вичерпує зачеплених питань, а, так би сказати, зазначає тільки свою точку погляду. Щодо змісту ці його зауваження можна звести до таких категорій: полеміка *ad hominem*, персонального характеру, завваження історичного характеру, аргументація догматична.

Персональна полеміка займає досить багато місця, їй присвячені три перші розділи: “про фортелі відступників від Христової церкви”, “про неслухну інтенцію Апологіара на пілігримування до святої землі”; “про неслухний докір Апологіара православної руській церкві, нібито вона не знає, як вірить”, і потім ще в дальших розділах стрічаються екскурси персонального характеру. Автор закидає Апологіарові лукавство й інтриганство в поведінні, що помічається, мовляв, взагалі за єретиками і відступниками від православної віри. Він порівнює його з Арієм, що довгою енергійною вірцевою діяльністю придбав повагу і довір'я в церкві, дожив до старого віку і раптом цю свою повагу віку і заслуги використав для ширення ересі; зрікся її під натиском церкви, але потім порушив це своє приречення, і тому, незважаючи на всі свої колишні заслуги і повагу, був виклятий з церкви. У інших відступників і єретиків це теж річ

нерідка, що вони наперед добувають певну репутацію, повагу, авторитет. Смотрицький покликується на свій старий вік, хвалиться — в листі до патріарха і в “Апології” — великим авторитетом в руській церкві, підчеркує великі впливи, які мали його давніші писання, мовляв, засмітили своїми ересями руську віру. Для більшого враження і авторитетності робить прелюдією свого виступу подорож до св. землі, відправи і молитви, що він там приносив, спекулюючи на тому поважанні, що ним користуються прочани до святої землі. Все це, мовляв, хвалькуватість лихого тону, перебільшення і лицемірство, “крокодилова любов до народу”. Ані такого особливого довір’я до Смотрицького люди, що його ближче знали, не мали, ані впливу він особливого на нарід не мав, бо в дійсності дуже рідко виступав перед народом: “заледве два або три казання сказав, і то не про догмати, а з похвалами”¹. Подорож на Схід мала в дійсності зовсім не ідеальну мету, тільки що не вдалось її здійснити. А що Смотрицький розписується, що він не знав, у що вірив, то це атестує тільки його самого як недовірка, що брав релігійні питання головою або “способом історіальним”, як називає це автор, а живої віри ніколи не мав; віри ж руської церкви ніскільки не торкає.

“Чи то не лукавий фортель: залицяючи свою подорож до святої землі, впоювати себе в серце твоє (руського народу), рахуючи на те, що православна церква зараз за святого візьме того, що в Єрусалимі був, а маючи за святого, прийматиме за якийсь божий оракул все, що він казатиме й читатиме?”

Як ото велебний Апологіар і виступає з такими надто високими гадками про себе в листі до отця і пастиря свого: велебного в бозі о. Кирила, патріарха теперішнього царгородського, так кажучи, що “майже вся руська церква в теперішній нашій мізерній навальності обернула до мене лице й уста свої і наче якогось божого об’явлення чекають від мене слова про своє спасення”. Що може бути безсоромніше над такі слова, що зачіпають весь руський нарід?

Я в обох справах так сповідаю. По-перше, за св. Єронімом: не то похвальна річ, що хтось в Єрусалимі був, але що

¹ Л. 9–10; досі напевно відоме похвальне слово Смотрицького Л. Карповичу, 1620 р., мабуть, Мужилівський знав іще якесь.

в Єрусалимі добре жив. За одно те, що ти був в Єрусалимі, ми тебе ні хвалимо, ні ганимо, бо там приходять і відходять люди різних націй. А щодо другого, коли ти так занісся, пишучи свого листа (котрого копію і по нинішній день маю)¹, то або жалуй і оплакуй то, доки твого життя стане, або — як ти уперто обстоюватимеш написане, то всі люди і навіть ті, до котрих ти своєвільно перейшов (а властиво не так до них, як до їх достатків), будуть посміватися з тебе, як з другого Симона Мага. Бо руський нарід мав і має, і, Бог дасть, матиме правдивших, гідніших і без порівняння субтельніших учителів” (ніж Смотрицький, л. 5).

“Кажеш, що навідав еси в бозі велебного отця і пастиря нашого і йому від нас поклін віддав. Була б то правдивіша і слухніша причина твоєї переїнації, якби ти то вчинив з любові до отця, з любові до свого народу і з любові до святих місць, а не для обдурення нас і отця нашого. Бо ти там нічого не робив з того, на що кожен туди подорожував: знати, що не на те й ходив, а тільки аби нас і тут, і там здурити. Не говорив з ним про віру, котрої ще не мав еси, а натомість, безбожно обдуривши жичливим афектом отця і пастиря свого, виправив і випросив у нього, аби тебе, наділивши листом своїм, зробив якимсь божком у Русі. А виправивши це без усяких розмов про віру святу: “То, що мені належало справивши, дальшу розмову — себто про віру святу — полишив пізнішому часові”.

Добрий пастир з тебе: себе пасеш, про себе дбаєш, аби був вивищений і славний, а про стадо розмову відкладаєш! І не з потреби, а з умислу. Бо, вертаючи назад з Єрусалима, уже маючи щось зрадливо виправлене, вже не наставляв на св. отця, а якнайскорше квапився з тим до народу руського. А коли тебе з тим листом вилапано, то його легкокомисно подер, не мігши ним нічого виторгувати у православної Русі. З того знати твою зраду під таким славним народом руським, що ти чинив від довшого часу, удаючи те і це!” (л. 6).

“Там (в Царгороді) мав еси час говорити, там було тобі повчитися — мав еси там отця свого у всім тобі прихильного, мав і тих святих мужів, що поз’їздилися були на си-

¹ Це могло писатися тільки перед виходом “Паренезису”, де був передрукований і лист до Лукаріса.

нод, але ти дав спокій, розуміючи, що не на русь трапив (як ти про неї думаєш), але на таких, що добре розуміються на речах, тому замовчав!

На тій же стороні починаєш описувати руському народові подорож до св. землі дуже невірно, бо нам дано іншу і далеку від твого описання (інформацію) від тих, що разом з тобою відбували ту подорож; людей побожних і в Св. Письмі цвічених.

Насамперед оповідаєш, що на тих св.місцях ти приносив безкровну жертву за нарід наш, та ще й по-слов'янськи. Апелюю до твого сумління і до усної розмови твоєї з деким скоро після твоєї подорожі, бо тебе вже вилапано, і через тебе і та браття, що з тобою була, впала в підозріння. Через те, і на письмі подаючи, зажив ти цього фортелю, хоча ти Русь обдурити і тою своєю крокодиловою любов'ю до народу в серця впоїтися. Але кожний то на око бачить, що ти гіпокрит, що й отець твій в духу святім, благословенний Леонтій Карпович, архімандрит Віленської церкви св.духа, в тобі добачав, через те і до чернецтва тебе приймати не хотів, бо знав, що ти маєш принести великі турбації церкві божій. Тільки з часом, уступаючи бажанню декотрих осіб, що мало знали того внутрішнього вовка, рад не рад мусів його прийняти до ченців, умивши руки: “Чист, мовляв, від того”. Та й усі ті, що просили за тебе, сподівалися з часом поправи від тебе” (6–6 оборот).

“А того другого відступства твого був певний знак, коли тебе до другого хрещення — покути припущено: голос народу посполитого, що “той церкву затурбує, люд православний заведе, наводить турботи і клопоту, подасть в підозріння правомірну науку церковну”¹. Тепер ми всі на око бачимо здійснення і, дивлячись на те, оплакуємо всі твій упадок та просимо Господа Бога, аби принаймні дав тобі час до покути за той гріх твій і твої злісні вчинки, нім ти з тим світом попрощаєшся. І то теж було знаком, коли тебе на ієрейство — стан великий — покликано вже священно, аж ієрейської шати не стало. В тім часі міг би Христос до тебе сказати: брате, пощо прийшов еси, не маючи весільної одежі? Але він стерпів тобі того, чекаючи твоєї

¹ На боці: Провіщання будучої Апостазії. І знак — кожний його завважить разом з Апологіаром.

покути і опам'ятання: може, повернешся і опам'ятаєшся? Але сьогодні тобі можна це слушно сказати, Апологіаре: пощо, брате, вдираєшся до східної церкви? Пощо, брате, приходиш, не маючи такої шати, якої мати церква вимагає? А її коли не будеш мати за матір, не будеш мати й Бога батьком!

Я тоді хоч і здивувався тому, але, захоплений слабкістю людською, прийняв то за припадкове. Мусів вложити на тебе свої ризи, а сам тільки в стихарі кінчив службу божу при велебнім в бозі о. патріарху ерусалимським Феофані. Але Бог не обмежився тим, далі виявляв ще значніші знаки твого майбутнього упадку — коли ти в Вільні прощався з зажуреною братією, а особливо з тими, котрі через твоє затурбовання безвинно підземне і ратушне в'язнення в великодушному настрої зносили задля св. Церкви. За неї вмирили, за неї маєтності тратили; знущання, промови гірші, ніж на поган (Боже всемогучий), приймали покірно. Інші, виключені з магістрату, і по нинішній день мусять в такому стані зіставатись. А ти тепер своїм нестатком — від нестаточного батька зроджений¹, ще значно то погіршив. Горе чоловікові, від котрого приходить соблазн!

Через те Господь Бог, не лишаючи в тобі ніякої надії, тоді як ти прилюдно чинив св. Церкві останнє прощання і на місці святім гіпокритсько кланявся Господу Богу, — за волю того ж Бога упав стовп, що стояв при образі Спасителя. Побачивши це, ти сам зчудувався. А значило це, що той, кого люд правовірний тепер уважає за свого стовпа церковного, через свою пиху й гордість упаде і, виключений з церкви, буде соблазною для багатьох” (л. 11 об. — 12).

Сенсаційна фраза Смотрицького, що він, будиши православним архієпископом, як і всі православні — аж доки не увірив в римську віру, “не знав, у що вірив”, дає привід дуже інтересним міркуванням, що мають характер апології спасенності православної віри.

“Знати православну віру” можна брати двоюко. По-перше, способом історичним, що про нього ап. Яков згадує в своїм посланню: і демони вірують і тремтять. Другий спосіб мати і знати віру — це покладати в ній своє спасення і нею одідичити царство небесне.

¹ Z niestatecznego oycy będzie zrodzony, л. 12; дивний відзив!

Першим способом ти віру мав і тепер маєш, але що другим способом її ти не мав, це ти вірно сказав, і її ти й тепер не маєш. Бо ти більше уподобав світ і славу, ніж Бога і його заповідь.

Прошу ж тепер тебе: хто ж такий слабий і нерозумний, аби не пізнав твоєї такої явної брехні, аби архієпископ православної руської церкви не знав віри, котру й найпростіший чоловік добре знає! Чи не рецитував ти в церкві на голос людові посполитому мало не щонеділі або й щодня сповідь віри, в котрій не тільки ми, але й весь люд християнський покладає своє повне спасіння, відхиляючи *непотрібні або, краще сказати, порожні питання схоластиків*, без котрих вся православна церква певна спасіння?

Чи не читав ти писань пророчих святої Євангелії, котрими потверджуємо все, що говоримо і в що віримо, і вважаємо, що в них спасення наших душ?

Але ти вірно сказав, що ти не мав віри. Бо ти тільки устами Господа визнавав, а серце твоє далеко було від нього. Тому був еси ні холодним, ні теплим, і тому виблював тебе Бог з уст своїх і віддав тебе в безчестя, щоб ти неподібні речі чинив і говорив хулу на маєстат божий (л. 9).

“Коли хто є єпископ, то ще з того зараз не виходить, що він має в серці своїм повну і православну віру. Бо часом недовірство знаходилося в серцях і тих великих людей, що їх писання й досі знаходяться в церкві, а часом *в серцях людей простих (rodlych) тримається така гаряча й несумісна віра*, що й гори переставляти може і ні в чім перед Богом не підозрена.

Отже, й ти віри не мав не як єпископ, а як недовірок, що прожив вік свій до сивого волосу, а серця свого на пробуток Христові відчинити не хотів. А живучи в недовірстві, до того прийшов, що став явним апостатом і гонителем Христової церкви!

Чи не стукав він до серця твого, коли ти св. Євангелію читав або інші при тобі читали?

Чи не міг там повчитися віри?

Чи не читав послань апостольських, в котрих міститься душеспасенна наука, а всяка їй противна мусить бути душогубна — як апостол Павел каже: коли навіть ангел, з неба зійшовши, проповідав би інакше, ніж ми, не вірте!” (л. 10).

Ми ще побачимо цей мотив, докладніше й ясніше вилонений наступним полемістом, автором “Антапології”; тепер тільки підчеркнемо ці провідні гадки Мужилівського: схоластичні тонкості не потрібні православним, вони і без них певні свого спасіння, воно міститься в символі віри, воно черпається з Євангелії, з апостольських писань, і ті питання, в які заглибився Смотрицький, критикуючи православних богословів, не приносять нічого важливого.

Мужилівський виступав тут як представник попівської маси дуже влучно, і це дивно, що він не розвинув свого незвичайно вдячного, демагогічного мотиву, що знаходив послух і спочуття у ширших мас і у “божих бойовників”, православних лицарів — козаків, протекторів і охоронців православної церкви. Це була позиція, протилежна Могилі і його пізнішій церковній політиці. Під новим натиском уніатської інтриги, що хотіла знов побивати православних католицькою школою і теологією, як то робив Скарга з Гербстом піввіку тому, провідники православного загалу, оці попи, що своїми претензіями на провід і авторитет доводили до гніву Смотрицького і компанію, готові були в крайній потребі відступити на старі позиції православної простоти і негачії всього іншого, крім символу віри, Св. Письма і богослуження. Не висловлялися ще так різко, як Вишенський, але в їх аргументації вже починали бриніти ноти великого афонського аскета. Це інтересний момент, що я вважав потрібним підчеркнути в книжці Мужилівського.

Розділи IV–VII, присвячені догматичній полеміці, менш інтересні. Автор насамперед доводить, що помилки, які б знайшлися у “трьох скрибентів” Зизанія, Філалета і Ортолога, скритикованих “Апологією” Смотрицького, зовсім не можуть кластися на рахунок руської православної церкви взагалі, бо писання згаданих “скрибентів” ніколи не були апробовані руською церквою як канонічні, хоча вона й не відкинула їх виразно або, як він висловлюється, “не відкидає їх умовно” і не ставить їм у вину, як вони в чім-небудь помилились, поскільки одні з них з любові, а інші з прихильності відзивалися проти її неприятелів”¹. Для прикладу

¹ Позиція, як бачимо, доволі слабка, і слабкість її відкрив виразно Смотрицький у “Паренезисі”, домагаючися від православ-

він вказує (л.12), як патріарх Кирил, “найвищий пастир нам”, “не залишив зганити деякі помилки Ортолога (себто самого Смотрицького), пишучи до небіжчика Захарії Копистинського”, однак через те не засуджено автора як прихильного сина церкви¹. А що дотикає Філалета, то його, як не свого, не треба було так і критикувати (як критикував патріарх Смотрицького): бо що писав, писав як історик, а коли перейшов границю, вдаючися у дискусію про пункти віри, і в тім часом загнався, то за це Христова церква ні від тебе, ні від кого іншого не має поносити ні примовок, ні зневаги, ані бути безсоромно обвинуваченою в ересях, будучи королівською (себто Христовою) улюбленицею”. “Дружина королівська має бути свобідна не тільки від вини, але й підозріння в вині”, — цитує він латинський афоризм і потім пізніше не раз повторяє як аксіому, що православна церква як церква не може помилитися ні впасти в ересь: помиляються тільки поодинокі її члени, за котрих вона не відповідає.

Ближче спиняється він у цих розділах на деяких закидах, поставлених “Апологією” Зизанія, і доводить, що погляди Зизанія в цих питаннях згоджуються з поглядами учителів церкви і з церковною догматикою, так як вона відбивається в гімнології (тут екскурси про поєдинчий суд над помершими, про неповну заплату до страшного суду, про ад і пекло, про неквашений хліб і под.).

Дальші три розділи, VII–IX, присвячені “Апокризисові” Філалета. Автор ставить тезу (в заголовку VII розділу): “Східна церква ніколи не боронить своєї правди еретицькими писаннями і не полягає на них” і в приложенні до Філалета розвиває висловлене вже вище, “що він, будучи істориком, повинен був описувати не тільки, до чого взявся в своїй історії, не диспутуючи про артикули віри, бо церква багато таких істориків прийняла, що хоч були заражені ерессю, але історію писали правдиво, як Тертуліан, Созомен, Сократ та інші. Так і Філалет, коли б самої історії

ної сторони виразної відповіді, де і коли православна церква відмежувалася від ересей “скрибентів”, ним інкримінованих. Чи не додав цього Смотрицький уже після появи “Антидоту” як відповідь на його оборону?

¹ На боці дата того листа — 1624 рік.

тримався, не втручаючись, як я сказав, у питання теологічні, все, що правдиво описав він, мусіли б усі прийняти за саму правду. Але коли проти обов'язку історіографа, дискутуючи іменем православної церкви, в чім-небудь поблудив єретично (а то Апологіар сам краще знав, бо з його писань теології вчивсь), то в тім його церква наша православна руська, послушенства константинопольського патріарха, *автентично* не приймає. “Через те, в чім він поблудив, того Апологіар не повинен був примовляти церкві, а тільки його особі”. Мужилівський відмежовує православну церкву від неправовірного розуміння трансубстанції, закиненого Фіلالетові Смотрицьким, а на в'їдливу примовку його, що за такі єретичні кальвінські погляди Фіلالет від православних (кн. Острозького себто) дістав ще й дорогу запла-ту¹, відповідає такою ж примовкою на адресу Смотрицького:

“З тих доказів виходить, що ми у Фіلالета ніякої єресі не купували і віри від нього не вчились, бо перед ним, при нім і по нім всі учителі східної церкви, які що-небудь писали, однодушно признавали правдиве тіло і кров Христову... А коли так віримо і визнаємо, питаю: нащо було б купувати речі противні? Хоч і в тебе не дешевше куплено “Апологію”, бо щорічним доходом в кілька тисяч. Не диво тому світському, що тримав маєтність від пана за вислуги свої, а не за артикули віри нашої, котрі перед ним, при нім і по нім без його оборони будуть триматися в церкві Христовій за поміччю божою. Але більше диво, що ти продаєш себе і душі православних задля почесного, спокійного і розкішного свого життя на світі”².

Небезінтересна, з огляду на сказане вище, репліка автора з приводу закиду Смотрицького, що Фіلالет ставить єпископів нарівні з священниками (“Арієва єресь”, як то він означає вище, с. 392). “Антидот” обстоює, що священство і єпископство не різняться в сакраменті, а тільки в юрисдикції (л. 26). А далі дає таку загальну характеристику супроти закидів Смотрицького про побільшення прав мирян у

¹ “Апологія”, с. 46.

² Л. 26, на боці: “Апологія” з доброго торгу вийшла і досить дорога. Брехня Апологіара, що мовить, нібито за написання віри руської (Фіلالет) маєтність дістав”.

Фіلالета і у сучасних православних через помішання того, що він називає священством духовним і сакраментальним:

“На закінчення розділу додаю, що в церкві нашій, яка в своїм порядку захоче артикули віри непорушно від Христа і до нинішнього дня, люд посполитий і люд світський ніколи в артикулах віри не рішав і не рішає, але, як повинно бути, готов слухати того, що єпископи з *пресвітерами*¹ рішають на синодах партикулярних або на генеральних — з патріархами. То, що люди, коли хвалять Бога, приносячи йому молитви, або жертвують собою, то вони відправляють священство духовне; а священство сакраментальне належить тільки єпископам і пресвітерам, — то ми цього тримаємося з подання вселенської церкви, а не з видуманого (тобою) Філалетового погляду” (л. 26 об.).

Це не безінтересне, в устах провідника церковної демократії, обґрунтування її проти олігархічних тенденцій єпископату, яким виступив в “Апології” Смотрицький.

Перебравши далі ще кілька тез “Апокризису”, скритикованих “Апологією”, автор кінчить цю свою оборону Фіلالета такою гострою характеристикою свого антагоніста:

“Так от неслухно ганьбив ти в тім місці Фіلالета, що говорив правду. Навпаки, ти сам показуєш себе вартим ганьби й догани. Той поважно і солідно доводить свого, а ти, не витримавши його доводів і рацій, легкодушно їх заперечуєш, підтверджуючи своє заперечення неслухними доводами. Але що маю говорити уловленому золотою сіттю, котрому зіниці внутрішнього ока забільмило лакомство, а в душі розжарився пекельний огонь пихи й гордості! Справді, нічого іншого як тільки: “Безбожний, впавши в глибину гріхів, не вважає на це, але за ним іде ганьба і сором” (Притчі, 18).

Розділи X і XI присвячені писанням Ортолога, себто Смотрицького. Очевидно, була тут добра нагода перетріпати його за давнє і нове: за непостійність і нестатечність, але наш полеміст не вмів використати цієї нагоди, і полеміка його в цих розділах анемічна і млява. На початку він ще раз повторює, що за помилки Ортолога східна церква не може відповідати. “Церква східна православна ніколи помилятися не може, і коли б якась приватна світська осо-

¹ Підчеркнення мое [М. Г.].

ба, що не має в церкві ніякої юрисдикції, видаючи книги, в чім-небудь помилилась, того не можна приписувати всій церкві відповідно до загальноприйнятого логічного правила: від частинного до загального нема висновку; отже, коли Юда предав Христа, будучи апостолом, не значить, аби всі апостоли предали.

Ні Зизаній, ані тим менше Філалет і Ортолог не можуть уважатися церковними світилами: будучи людьми світськими, а деякі з них навіть підозрілими в вірі, вони не могли світити правовірному народові. Коли вони щось подали на оборону церкви, це не апробовано і не прийнято церквою автентично, як я вище сказав. Згідне з церквою церква приймає — не від них, але так, як вони від неї взяли і подали світові. А коли вони щось не від неї прийняли, а звідкись інде, вона того не приймала і не приймає, навпаки — ганила і ганить: через поважних в церкві людей, як я то вище згадав, що і превелебний в бозі Кирил, теперішній патріарх, і інші люди побожні і святі на казаннях і в нарадах про добро церкви на то відказували, що Ортологові допущено таку своєволю: без церковної цензури іменем всієї церкви Христової смів видавати, нарушаючи багато догматів церкви — одно з невідомості, друге — лихо вирозумівши” (31).

Так відмежувавшись, автор і собі спокійно перебирає далі різні питання, порушені “Апологією” в “Треносі” Ортолога — в самому заголовку XI розділу ще раз повторивши, що Ортолога за його помилки зганив патріарх константинопольський, і він за учителя церкви вважатися не може (33).

Останній розділ, XII, присвячений полеміці “Апології” з історією Флорентійського собору, виданою під іменем Клірика Острозького. Автор коротко розбирає доводи “Апології”, спиняється на тих документах, які, на погляд Смотрицького, доводять, що руська церква приймала Флорентійський собор, і між іншим робить таку небезінтересну пробу одвести посольство Місаїла до папи Сікста.

“Ми знаходимо цей лист у наших старих писаних книгах, але не від русі до папи, а від одного, що був у Москві у в’язниці, до митрополита московського Макарія: аби вставився за ним перед великим царем московським Іваном.

Будучи в'язнем, а хочачи стати вільним, він приписує чоловікові великі речі, які прикладаються тільки до самого Бога. А русь ніколи не бувала така неуважна, щоб так неоглядно писати, — та й потреби до того ніякої не було. Тому приписуй цей лист тому в'язневі, а не народові руському, і ти тим листом своїм, з-під лави видертим, не можеш у нас мати ніякої поваги” (39). Лист патр. Нифонта Мужилівський збуває ще коротше, що він неймовірний, тим саме, що греки, як сама “Апологія” признає, Флорентійського собору не прийняли, отже, й патр. Нифонт не міг покликатись на той собор.

На кінець “Антидот” ще раз повертається до того болючого питання — чому на ті помилені погляди, допущені “скрибентами”, ніхто не відізвався і їх писання допускались до друку. Цим разом автор згоджується, що це був непорядок, який пояснюється тяжкими й аномальними відносинами в руській церкві:

“Насамперед — церква ваша, затурбована апостатами, при згашеній ієрархії церковній не могла того завести, щоб книги не виходили без цензури і хто що хотів писав. Тепер же, як за волею божою ієрархія настала як бути має, такі писання вже виходити не будуть, і на останнім соборі це застережено, аби ніхто в народі руськім не видавав нічого без цензури про догмати віри іменем східної церкви”.

Нагадає при тім Смотрицькому, що так і “Апологія” була тим собором виклята; наводить звісного нам листа Смотрицького, котрим він піддався юрисдикції собору, і його відречення від “Апології”. При тім, мабуть, нагадавши, що на початку книги зазначив, що випускає свою книгу без церковної цензури — отже, підтинає своє запевнення, що вже надалі в руській церкві не буде таких невідповідальних виступів, повторює, що в своїй книзі він не мав заміру входити в порушені “Апологією” питання (догматичні), а тільки “захоплений жалем” (що Смотрицький не додержав свого відречення, “коли тобі Дермань відбирано по повороті з Києва”), хотів показати світові його “нестаток” (39 об.).

Кінцеві поклики до духовенства мало цікаві. Можна підчеркнути хіба високі похвали чернечому станові. (“Що міг би сказати до вас, земні ангели, небесні мужі? не знаю, з чого почати мову свою, бо ваші молитви всіх нас спомагають; ангели дивуються вашій чистоті, дворя-

ни небесні вам завидують! ви світ лишили і тільки для самого Христа живете! вас, отже, ні остерігати, ні напам'ятовувати не годиться, тільки до молитов ваших, немов під крила побожної мислі, утікати”). Цікавіший же зміст знаходиться тільки в довгому кінцевому відклику “до народу шляхетського”, що заграванням “Апології” на класових, матеріальних інтересах шляхетських старається протиставити більш ідеальні й благородні міркування. Наскільки ця аргументація була влучна, показують сердиті зауваження, приписані на боках пізнішим католицьким читачем:

“Преславний народе руський! Ти, що родився в вільності, предками твоїми кров'ю набутий, і кров'ю ж силуєшся її затримати й оборонити — прихили трохи ухо твоє і послухай мене, завсіди тобі жичливого¹. Не пожалуєш того, коли зрозумієш, що я дораджую тобі річ пристойну, корисну, більш того — святу. Вільність, в котрій ховалися предки твої, і ти нею й тепер маєш в руках своїх, і твої потомки схочуть по тобі її вживати², цю вільність чоловіка, зложеного з тіла й душі, Сенека вважає добром неоціненним³; бо його ні золотом, ні іншою платою оплатити не можна. Тому що й Бог сотворив чоловіка вільним, утратити вільність, позбутися даного Богом — це не чоловікові, але нерозумній худобі (пристоїть). З цієї причини кожний, почувавши себе людиною, бажає собі вільності на світі. Але що буду казати: людина? І німі звірята завсіди прагнуть її заживати!

Та вільність змушує вас боротися з неприятелями пограничними, що на неї роззявили свою пащу — грудьми своїми замість шансів, кров'ю замість золота. Супроти неї ніщо для вас маєтності, ніщо здоров'я, труди, голод і холод. Зате всі народи величають те славне королівство, що велика в нім вільність!

Ти, в нім пробуваючи, ніколи не пропустиш ніякого походу, але, попліч з іншими стоячи, його борониш, при

¹ На боці польська дописка: “Не треба тебе, дурня, слухати”.

² В цій місці є кілька помилок і неув'язок, які порушують граматичний і лексичний зв'язок; я виправляю їх, бо кінець кінцем хід думок ясний.

³ На боці: “Seneca. Epist. 76”.

нім стоїш. Коли б я хотів порахувати тих героїв — гетьманів народу твого, княжат й інших багатьох¹, що полягли, мужньо боронячи вітчину, і вам, потомкам, лишили вічну окрасу, забракло б мені скорше часу, ніж рахунку славних мужів народу твого, котрих і тепер в походах число не-мале!

Але це не моє діло — я чоловік не воєнний, викладач не людських діл, а слова божого², пускаю це повз себе і цю зверхню вільність лишаю тобі самому до уваги.

Друга вільність — в Христі, котрої набули ми найдорожчою кров'ю Христовою, — це моє діло, і про нього я починаю говорити безпечно за ап. Павлом: “Ціною викуплені ви, не будьте невільниками людськими!” Викупив вас Христос; сталисьте наслідниками царства небесного.

Знайте ж гідність свою, не тратьте набутого скарбу неціненного! Не уступаючи ні кроку, бороніть те, що вам предки передали, не без відваги набувши, себто вільне визнання віри і вживання богослуження, згідного з поданням св. східних отців. Бо коли відвернете лице своє від тої золотої вільності, неприятель величатиметься і в зневагу подасть старовіцький нарід твій.

Стій при ній, щоб не зменшити, а примножити ту золоту вільність!³

Маєш права безспорні.

Маєш самий звичай, скріплений старинністю.

Маєш нарешті й дух благородний!

Тільки охоту май — Бог тобі з неба pomoже постояти мужньо при вірі своїй.

Маєш короля — пана не противного.

Маєш преславний сенат, що у всім сприяє і бажає бути в тім давнім цвіті⁴.

Але питаєш мене: яка ж неволя і який мені гвалт?

Піднеси — прошу тебе — очі свої на такий великий свій нарід!

¹ Польська приписка на боці: “Але не твоїх схизматиків!”

² Польська приписка: “Не слова божого, а ересі розсівач ти”.

³ Польська приписка: “Як той скажений пес, до бунтів побуджує, аби проклятої схизми боронено”.

⁴ Себто окружати себе руською аристократією.

Побачиш стільки збезчещених домів божих, стільки знижених, а багато і з ґрунту вивернених.

Побачиш опустілі монастирі.

Знайдеш міста і села, що тільки дивляться на церкви, фундовані предками твоїми, — а вони запечатані!

Багато діток без хреста вмирає¹.

Багато без шлюбу живе.

Немале множество (так) не може вжити похорону християнського, а як коли й докупляться, то гірше від євреїв (Боже милосердний) обмови й наруги поносять.

Коли це тебе не ображає, коли тобі від того не болить, коли, дивлячись на то, не плачеш, — то бездушне каміння кричатиме!

А в день судний предки ваші на вас кричатимуть!

Обтрусони сон від очей! Не дай видирати в тебе того, що забезпечене правом посполитим. Не давай собі бороздити, бо ж то твоє власне наслідство. Іншої вислуги не знаєш, щоб з неї потішитись, як ця, щоб свобідно віру свою держати і свобідно вживати богослуження. Не нововпроваженого до цієї держави, але при тім як наступила інкорпорація держав руських до Корони, було саме це, а не інакше. Його в цілості і непорушності заховали покійні королі і під присягою приобіцяли і права йому надали.

Апологіар силкується непомітно видерти його у тебе, виставляючи тобі перед очі, що коли ти, відступивши від старої віри, будеш припущений до всяких вільностей.

Ей, Боже! Чи перешкодило в чімсь тримання старої віри тим героям — гетьманам, тим воєводам, каштелянам і старостам?

Чи перешкоджало їм о пресвітлий маєстат королівський опиратись?

Чи перешкоджало про добро вітчизни радити?²

Ні, справді, ні! це тільки фортель, видуманий на здурення тебе, преславний народе руський!

Бо ні Апологіар не має того у власті своїй³, ні ти його не втратив, що предки твої здобули!

¹ Польська приказка: "Бо подібні тобі попи, пильнуючи корчми, не дбають про душі людські".

² Себто сповняти сенаторські обов'язки.

³ Надати права за відступлення від старої віри.

Ти вірно служив вітчизні, вірно королеві-панові¹, тому — на справедливий суд — не повинен поносити ніякої втрати в правах і вільностях твоїх.

Тільки зрозумій фортель: вкрадаючися в серце твоє, Апологіар не на те нагадує тобі предків твоїх, не на те під небо підносить геройство твоє, аби виявити тобі свою жичливість, але щоб тебе з усього разом обдерти!

Показує тобі щось нове, начебто ти вже втратив давно вільність предків твоїх, і подає тобі спосіб, кажучи, що ти через унію з римською церквою будеш припущений до всіх урядів земських і гродських і крісел сенаторських.

О лихий замисел, лиха душа! Кинути вже набуте; втратити давні вільності, понехати старожитність і піти з новою радою великого й мудрого ахітофеліста!

Краще було б, преславний народе руський, коли б ти його ніколи не знав, і щоб він твоїм виродком ніколи не був!

Легче було б тобі поносити від такого, що твого права і вільності не свідомий!

Але не дивота! Чим він сам зведений — тим і тебе хоче обдурити. Думає, що ти такого плохого розуму еси і не зрозумієш поради його.

Бо у Апологіара то певно, що в Русі нема мудрішого від нього, тому, що скаже, послухають, як божка якого!

Але в тім він дивно помилився. Бо чого він з великої мудрості не міг завважити й помітити, то ти з природженої меткості давно спостеріг і спостерігаєш.

Від чого він тебе хотів відтягнути — того ти на соймах і соймиках добиватись не занехуєш, і обіцянку короля-пана, що ласкаво нам панує, на то отримаєш.

Вся Річ Посполита Королівства Польського і В. кн. Литовського в конституціях соймових тобі того не відмовляє.

Невже ж тепер ти пристанеш на раду Апологіарову і з ганьбою своєю всього відступиш?

Невже тепер відкинеш св. віру і потопчеш визнання святої пам'яті предків твоїх?

---

¹ Польська приписка: "Брешеш! гірші ви від євреїв (Żydów), схизматики! Євреї (Żydzi) турків та інших неприятелів проти вітчизни на(шої) наймають. А вам то пристойне і кажете: волимо бути під турком, аніж під папою" (48 об.).

Не думаю про тебе, прешляхетний Народе Російський, аби ти мав виродитись від Предків твоїх!¹

Апологіарові не дивота, що він так учинив! Чого не мав з Предків своїх, то мусів набувати відступством від віри і Церкви святої. Тобі ж не годиться утрачати таким способом те, що ти мав від Предків своїх.

Тих давніх віків люди більше щастя покладали собі в побожності і в православній вірі, аніж в отаких дигнітарствах, достатках і маєтностях. Апологіар радить тобі більше віддаватися славолюбству світовому (що його самого звелю!), ніж побожності і вірі православній: приподоблюється в тім Епікурові, аби лише мав славу та достатки світові². Але чи не минає всякий достаток? Чи не йде колесом щастя? Тому “зла рада — найгірше для того, хто ради питає”³. Відкинь раду нечестиву, а послухай від мене слів ап. Петра: “Це воля божа, аби ви добрими вчинками затикали уста невігласів — як свобідні, а не вживаючи свободу на покривку злості, як слуги божі! всіх шануйте, братство любіть, Бога бійтеся, короля шануйте”.

Бо краще вам зістатися при старій православній вірі й церкві східній, аніж, покинувши віру і церкву (без котрої трудно спастися), гонити за урядами й дигнітарствами, котрі за кроваві заслуги вітчизні можете мати, й не порушуючи віри” (л. 46–8).

Така ця книжка, кінець кінцем все-таки більш інтересна іменем автора і його позицією в тодішній боротьбі, ніж своїми літературними прикметами. Автор не виявляє ні глибини думки, ні влучної проникливості полеміста, ні хисту літератора-стиліста. Безпомічно повторює він слабку вимівку, що за помилки “скрибентів” церква не відповідає, і раз у раз зводить мову на особисті докори Апологіарові — кінець кінцем дуже загальні і мало переконуючі (про його амбітність та лакомство). Натомість лишає нерозвиненими

¹ Я зберігаю тут великі літери так, як їх розставив автор.

² Тут збоку по-польськи: “Брешеш! твої браття — попи і ценці-схизматики — то Епікурові сини. Апологіар же був святого життя. Вѣчная ему память[ь]”, л. 48. Останні слова письмом українським (XVII або початку XVIII віку), значить автор приписок був русинуніат.

³ Латинський афоризм.

цілком влучні, але більш побіжно кинені і наче недооцінені ним самим такі, напр., тези, що боротьба і ворогування православних богословів з римською доктриною почалися зовсім не від Берестейської унії, як представляє “Апологія”, а мали за собою зовсім поважну давність на Русі, що виступала тоді єдиним православним фронтом, і гасло “єдності русі” лежить не попереду, в формі об’єднання з римською церквою, а позаду — перед унією і означає повернення уніатів до єдиного руського православного табору¹. Що унія не означає широкій єдності і з західною церквою, бо крає її під різними зовнішніми відмінами (причастя під обома і на квашенім хлібі, символ без “і от сина”, старий календар), і тому це згода ані з любові, ані з одного розуміння артикулів віри, тільки якийсь ошуканство.

З другого боку, ми знаходимо у нашого автора і деякі перекинуття і натягання тексту противника, замість ясного і одвертого полемізування. Все це робить враження дійсно “поривчої”, скороспілої відповіді, зробленої без належного продумання і обґрунтування. Бо кінець кінцем і в знанні, і в певній літературній здібності авторові не можна відмовити: кінцевий заклик до шляхти свідчить про це найкраще. Але в своєму теперішньому вигляді книжка, повторюю, більш інтересна особою свого автора як лідера ук-

---

¹ Автор пише на л. 7: “Ти тут затаюєш єдність (невлучний вираз, бо сам же автор закидає “Апології” фальшиве уживання терміну єдності). Бо народові руському мати єдність з собою — це значить бути таким, як тому сорок літ, коли руська церква була єдиною. А бути так єдиним, як тепер, що деяка частина русі — кількадесят осіб пробувають в єдності з західною церквою, то не значить бути русі в єдності з руссю, а бути русі в єдності з західною церквою, котрої єдності тому сорок літ у нас не чувано!

Коли ти просив у Господа Бога, щоб русь була *одна*, то насамперед мусів би просити, щоб було скасовано і внівець обернено те, що стоїть на перешкоді єдності — впроваджене до наших країв сорок літ тому. Аж тоді русь з русею погодившись, мусіла б признати щось добре і похвали, гідне твоїй праці. Така єдність, дай, Боже, аби була. Тому і ми при св. літургії просимо в Господа Бога, аби була така єдність, як була за наших св. отців східних — тих Афанасіїв, Григоріїв, Василів, Єпифаніїв, Хризостомів. А як би інакше — *то трудно нам перескакувати границю отців святих!*”

Знову те старе гасло, висунуте ще Василем Острозьким, піввіку тому.

раїнського попівства проти зрадливого єпископату. І тому я вважав потрібним присвятити їй більше уваги, ніж скільки вона заслуговує своїми чисто літературними прикметами.

Саме цей авторитет протопопа, в буквальному розумінні слова, очевидно, потягнув і самого Смотрицького, що, ледво отримавши цю книжку, зараз же кинувся відписувати на неї. Відповідь його має дату 3 квітня; цензурний дозвіл аж 10 червня 1629 р. Смотрицький назвав свою відповідь “Екзетезисом, себто розправою з Антидотом про решту єресів Зизанія, Філалета, Ортолога і Клірика”¹. Трактуючи автора “Антидоту” дуже зневажливо і грубіянськи, називаючи його писання збіркою “сарказмів, ском, брехень, потворів і блюзнірств, а до автора його звертаючися в таких виразах, як: “проклятий схизматику”, “глупий дурню”, “вшетечна губа”, “премерзкий учитель”, “собача морда” і под., він мотивує свою відповідь тим, “аби той обманець, калюмніатор і кошунник” не думав, що те, що він сказав, прийнялось за правду, і щоб хтось з необережності не знакомився на ту трутину” (обернення навпаки титулу “Антидот”). Але разом — на самому початку своєї книги, в присвяті тому ж своєму патрону Ол. Заславському, котрому був присвятив попередні писання, Смотрицький висуває інший, чисто суб’єктивний мотив. Він не хоче втратити ні одного дня (“ні одного дня без стрічки”), почасти для того, щоб загладити перед Богом свої грішні, еретичні

---

¹Exthesis abo Expostulatia, to iest Rozprawa Miedzy Apologią y Antydodem o Ostanek błędow Haerezy y kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych uczyniona. Prez w Bogu wielebnego Meletiusza Smotrzyckiego, Rzeczonego Archiepiskopa Połockiego, Episkopa Witepskiego y Mscislawskiego; Archimandrytę Witeńskiego y Dermańskiego; do oboiey Strony Narodu Ruskiego. Anno Domini 1629, Aprilis 3. W Monasteru Dermaniu. Cum Licentia Superiorum. We Lwowie w Druk. Jana Szeligi I. M. X. Arcybiskupa. Male kwarto kartok nenum. 6 — num. 102. Z doliplenou (na kінці) kartkou “pomilok”. Na обороті титулу герб Заславських, далі присвята Ол. Заславському: “Панові і добродієві своему милостивому”. Потім “Передмова до православного читача Народу Руського”. Далі, під заголовком: “До Руси Грецького набожества” дванадцять “експостуляцій” на дванадцять розділів “Антидоту” і додаткова тринадцята загальна. На кінці — апробата владики Мороховського, 10 червня 1629 р.

писання давніших років, почасти на те, щоб не упустити сприятливого моменту, бо часто “одна година дає те, чого не хотів дати цілий рік”. В цьому відбивається нервовість людини, яка під кінець життя, зломивши свою лінію й поплавивши кораблі, гарячково силкується виправдати і обґрунтувати свій крок. А попри те — і та загальна нервовість, з якою уніатсько-католицькі круги спішили використати сприятливу, — як їм здавалось, — констеляцію: прихильність до ідеї унії двох головних стовпів православної церкви — митрополита і печерського архімандрита, призначення спільного собору, що сталося за згодою деяких православних (в тім числі згаданого Бобриковича, віленського намісника, що його Смотрицький вважав своїм підручним), і под.

Ця нервовість відбивається і в нерівнім, невитриманім тоні самого викладу.

Книга ставить собі завдання підготувати ґрунт для соборового диспуту, в котрім і сам Смотрицький збирається взяти участь. Відти певна дипломатичність в дискусії. Смотрицький всею силою вдаряє на царгородського патріарха, на різні способи повторюючи обвинувачення його в кальвінській ересі. Головним завданням майбутнього собору ставить емансипацію руської церкви в залежності від царгородського патріархату — визволення руського народу від погибельних, еретичних впливів його¹. Тому кількома наворотами в різних місцях своєї книги він повторює, що під час свого побуту він переконався в тім, що патріарх цілком піддався кальвінській доктрині, і хтозна навіть, чи й не побусурманився (л. 7 об.). Моральний і науковий рівень патріаршого осередку впав незвичайно низько, на доказ того наводиться кілька подробиць в додатку до поданого в двох попередніх книгах (напр., про те, як два дидаскали патріарші, Матій і Миколай, під час присутності Смотрицького в Царгороді виступили проти еретичних збочень патріарха і непорядків в обсаді ієрархічних становищ, і це мало тільки той наслідок, що зараз їх викинено з патріархії, і він їх по-

---

¹ “І про це (на тім будучім соборі), аби подумано, щоб той чоловік (патр. Кирил) з своєї задуманої стежки був скинений, перше ніж його замисли не дійшли такого skutku, що вже потім йому й запобігти нелегко” (передм., л. 3).

тім стрів уже в Яссах, л. 9). Все це, одначе, говоритьсь тільки принагідно і досить побіжно і в сумі дає небагато конкретного, хоч з огляду на таке стратегічне завдання мало далеко більше значення для планів Смотрицького, ніж уся та дрібна літературна полеміка, котрою він завантажив свою книжку.

Як вислід цієї тези — про з'єретичення і повний упадок грецької церкви — кладеться друга: на Русі все-таки церковна справа стоїть краще, ніж у Греції. Супроти уваги “Антидоту”, що в Царгороді Смотрицький “не на Русь трафив” (себто що там скоро розкусили його дійсні наміри і він як непришнний мусів з нічим вертати), він трагічно заважає, що дійсно так: не на Русь!

“Бо на Русі з нашої сторони (католицько-уніатської) за ласкою божою світить сонце правди, і з вашої сторони (православної) єсть надія чогось доброго. А там — ти мариш про Константинів, Феодосіїв, Юстиніанів, Маркіанів і тим подібних, а того не пам'ятаєш, що там незносне ярмо отоманське, тяжка магометанська неволя. На листі тім, що я від о. патріарха привіз був, трьох таких митрополитів було, що їх імення й руку інші за їх проханням підписали: вони самі писати не вміли.

Та слухай тільки, я тобі ще дивнішу річ скажу (свідок мені пан Бог, що в тім усім не брешу): бачив я там і таке, що сьогоднішній блазень другого дня став митрополитом серронським. Знай же це, сліпий схизматику, що я там трапив на таких, що в спасенних речах не знаються — не можуть помітити, що патріарх — кальвінський єретик. Бо вони ні про свою, ні про чужі віри ніякого поняття не мають. А хоч деяким з них на це і вказувано, та не сміли й губи отворити: бо там як турок котрогось топить, то з гармат гасло дають, а той, що ти його так високо шануєш (патріарх, очевидно), те саме робить без гасла.

Нешасна схизматицька Русь! Чи того чекаєш, аж твій патріарх побусурманиться? До того вже ближче, ніж дальше! Добре то один сусідній нам єпископ¹ того ж року, як я писав² у своїм листі до нього, так написав: “Не певно, чи

¹ На боці: Іоан єпископ мукачівський.

² В листі до патріарха Кирила, очевидно, див. вище, с. 373 і далі.

наш патріарх християнин”. І я в цій моїй “Експостулації”, дасть Бог, то тобі доведу, що ти стидатимешся того свого найвищого пастиря, з котрим так високо залітаєш! А свого часу¹, дасть Бог, докажу того, що або він зречеться своїх ересів, або ти його з ересями тими зсадиш і знати його не захочеш.

Отже, що? Трапив я там не на Русь? Добрі слова! Не маєш ти й там чим тішитися, схизматику! Скорше вже я, дасть Бог, чогось доброго сподіваюсь від східної церкви в нашій руській народі, ніж від тих, що їх ти так високо важиш” (л. 9).

В “Експостулації” своїй Смотрицький цієї тези все-таки не вичерпав, хоч, без сумніву, це було особливо важливо з становища завдань цієї книжки: підготування соборної дискусії на тему відлучення руської церкви від царгородського патріархату і підпорядкування її, на правах окремого патріархату, папі римському. П’ятьох сторінок, присвячених в VII “Експостулації” поглядам патріарха Кирила, висловленим у його “Катехізисі”, що він ніби протестантськи мислить про євхаристію і називає “єретицькі збори Англії й Голландії святою кальвінською апостольською церквою” (л. 48–50), зовсім не вистачало для цієї мети. А гострі вирази на адресу Мужилівського (“дурень”, “глупий еси, небоже”), що ними він цей екскурс заправив, зовсім не додавали йому сили переконання. І це з становища моменту була перша хиба цієї книжки.

Другим завданням книги була підготовка соборної дискусії в справі різниць східної й західної церкви. Та полеміка з “Антидотом”, що займає переважну частину книги, нібито має це завдання. Смотрицький маркує, що Мужилівський, мовляв, в цілому ряді пунктів заявив солідарність з католицькою доктриною (л. 51), а сам у кінці зводить усі різниці і розходження між православною й уніатською стороною до оцих тільки п’ятьох пунктів, що мусять бути продискутовані на будучім соборі: частинний або індивідуальний суд божий над поодинокими померлими; пробування праведних душ у небі; примат римського єпископа; походження духа і від сина (л. 96–99). Сформулю-

¹ Очевидно, на тому сподіваному соборі.

вавши розходження в цих тезах римської доктрини, Смотрицький пише:

“То підсумок твоїх збочень. Більше різниць між церквою східною і західною і ти не згадуєш, і я в тебе їх не шукаю. Бо й ці пункти стали різницями більше з гадання, з якогось хибного, застарілого упередження і схизмою захищеної до сердець людських підозрливості, аніж з самої своєї істоти. Це легко може побачити кожна розумна людина, що любить Бога і єдність віри.

А я з своєї сторони, виклавши це, прошу і тебе, Антидотисте, і всіх старших і “рівенників” твоїх, перед котрими з поклоном ставлюся з тим моїм писанням. Прошу іменем Господа, що нас сотворив, викупив і освятив! Приватну ворожнечу, яку маєте до осіб тих, що пробувають у св. єдності, киньте назад себе, а печалуйтеся справою об’єднання відірваної від західної східної церкви, через єдність (об’єднання) руської церкви, з любові до Спасителя свого і до того люду, що йде за вами.

Радьте, аби те спасенне і всею церквою божою від стількох віків пожадане діло через тих людей, котрих Господь Бог вибрав на піднесення св. східної церкви з упадку схизми через святую єдність, осягнуло свій щасливий skutok.

Не дивіться на давність схизми, але вважайте на причини її постання, її поступу і зміцнення — і як її Бог неволею, нерядом, неплодством і голодом слова божого тяжко покарав!

Як їй в чім, ніде — і на свободі, і в неволі¹ не благословляє і в нічім не любить!

Бо майже той самий упадок усього духовного добра вона терпить в свободі московській, як поносить у неволі турецькій.

Скрізь у ній потіхи духовні упали. Скрізь спасенні церковні справи захолили.

Скрізь з речами і справами спасення поводяться наче з найму і примусу, аби тільки якось було, якось відправилося!

Монастирі скрізь “посарабатились”².

¹ В неволі під Турком, в церкві грецькій, як зараз побачимо, на свободі — в землях московських і українсько-білоруських.

² Posarabaiciały.

Послушенство ченців затвердло.

Піклування старших замерзло.

Духовника-мужа між ченцями — хіба з свічкою, а між світськими таки й зовсім не шукай.

Школи впали.

Церковний спів¹ загибає. Скорописне письмо зводиться (хоч на нім нам для права литовського і руського великого залежить).

Дяка доброго трудно знайти, ще трудніше ученого священика, а за мудрого проповідника — ані питай! (100).

Ті християнські народи, що в турецькій неволі, — здебільшого потурчилися. Нашого народу немалу частину забрав римський костел, немалу урвали еретицтва: кальвіністство, та аріанство, та й магометанство! Доми княжі ми потратили; шляхти мало, панят іще менш! Духовенство вище й нижче у своїх же впало в зневагу: в Москві бояри його батожать², коли не по мислі їх в справах духовних поступає, і не пастирі стадо пасуть, а стадо пастирів!

А звідки така кара і пониження? Нізвідки інде, тільки тому, що вони зневажають отця отців³. За це подав їх Господь в зневагу людям світським!

Народила вам та пекельна Яга⁴ нових блудів і ересів — нових викладів письма божого і писань св. учителів церковних!

Нащепила вам та проклята схизма схизмок.

Що знамените між єпископіями місто — то схизмочка, в нім — ставропігія, де єпископ на свої вівці тільки через шпари мусить дивитись, а вони тоді його пошанують, коли схочуть⁵.

А це все не випадком діється і не з звичайних якихось людських відносин, а з явного гніву божого — з його тяжкої кари!

Були достатки в нашій народі руській; єсть і тепер на Московщині.

¹ Napięto.

² Knucą.

³ Себто папу.

⁴ Jedza.

⁵ На боці: "Ставропігії то пагонці проклятої схизми". Дуже характеристичний випад проти братств — з становища всієї ієрархії. Пор. вище.

Але підвестися школам ні тут, у нас, ні там, у Москві, Бог не дозволив, і коли десь якесь піднесення їх займеться — тільки димиться, а не горить! Діти лише стільки користі з них дістають, що з телят виростають на волів!

Школи ж — це житниці церкви, вони збагачують міста, містечка і села мудрими людьми, дяками знаючими, духовними освіченими¹, проповідниками ученими. Без шкіл церква — як тіло без душі. А вам у всій вашій схизматицькій східній церкві Бог того добра не дає — не з іншої причини, тільки за обридливу його маєстатові схизму. І щоби не знати як старались і піклування денні й нічні і найбільші кошти ваші до того прикладали, — добра того вам Бог без св. єдності не дасть! Позволяє того добра еретикам — як перед тим дозволяв поганам на здурення засуджених, на загибель². Але не дозволяє схизматикам, аби вони, маючи одну віру з вселенською церквою, від неї вчилися і одної любові. Чого дай, Боже, й вам!

Кричите: лиха унія, лиха унія! а чи давно так само кричали: от лихо — проповідь! от лихо — фігуральний спів! от лихо — з дзвінком ходити перед сакраментом! ляцьке то все! А тепер це все в уживанні — і вже добре! От з таким розумом кричите й на єдність, як то недавно кричали на те все і як тепер кричите на поправу ірмолоїв у тексті в нотах і на виправку помилок і лихого перекладу в церковних книгах.

Все то у вас латинські ересі³. А коли ви в тих речах розглянетесь, то що вчора ганили, сьогодні хвалите. Що

¹ Rostropne.

² Характеристичне середньовічне уявлення Бога як злого й лукавого деміурга, що різними підступними дарами задурює і веде на погибель засуджені ним народи. Ми бачили цю концепцію і в Вишенського, в т.V.

³ Це єдиний в своєму роді історично-побутовий образок, який відслонює нам побутові подробиці, не переказані іншими джерелами. Ті латинські новини, що проти них повставав тридцять літ тому Вишенський, власне як проти латинських ересей, вони потроху входили в практику православної віри і, не вважаючи на відказування старовірів, помалу до них привикали. Чуємо відказування на правлення книг київським лаврським гуртом, цілком аналогічні з тими московськими, що приготували ґрунт для розколу. Все це, мабуть, голоси "неучених попів київських", що їх нам заховали могилянці з пізніших

вчора було лихо, сьогодні вже добро. Те ж саме станеться і з св. єдністю. Тепер її маєте за лиху, але як її, дасть Бог, приймете, то будете мати за добру.

А вона вам нічого вашого з віри східної чистої ані з набоженства не змінє — все по-старому захує. А зате в чім тепер відчуваєте на собі боже неблагословення за справедливым гнівом його, обернеться вам у благословенство. Стануть школи, стануть семінарії, стане руська церква так, що з багатства дїбр своїх внутрішніх і зовнішніх гойно збагатить і інші народи східного набоженства¹. Сам катехізм, виданий нашою руською церквою різними мовами і пуцений між народи східного набоженства, учинить неоціненну користь душам людським. А ну ж постиллі², ну ж життя святих та інші тому подібні церковні добра?!

Це ви й самі бачите добре — тільки та безвихідна схизма велить вам то легковажити. Але мусите знати, браття, що коли далі будете на Бога і святих його перед цілим світом богохулити через таких своїх Антидотистів і не схочете через своє закліте завзяття зважати і оглядатись на такі часті голоси остороги від нас, братії вашої, то свідчуся Господом Богом і церквою його святою — будете ви нам усім католикам “так, як погані й митарі!” (л. 99–101).

Смотрицький запевняє, що в основі речі він не менший старовір, ніж православні консерватори: не має ніяких сумнівів (як то і в “Апології” своїй заявляв) щодо повної правовірності й спасенності давньої православної віри, тільки щодо “нової”, що її “нові скриптори описують і проповідують” (л. 7 об.).

“Кажете: ми хочемо по-старому! Ми кажемо те саме: про те старе і ми клопочемось! Але коли ви собі його присвоюєте, а ми доказуємо, що воно у нас, і одна сторона не дає в тім віри другій, то тепер за ласкою і поміччю божою полюбовно про це старе поспоримо на будучім Львівським соборі³ та обопільною любов'ю укоронуємо св. єдність цер-

розрухів 1630-х рр. Як бачимо, вони лунали вже й перед тим на адресу київського ученого духовенства.

¹ Ще раз те саме.

² Пор. вище, с. 431.

³ На боці друк: Про це має бути розправа уніатам з схизматиками на майбутнім, дай, Боже, соборі.

ковну! За св.Августином скажу до вас в тій спасенній справі: нехай ворухається милосердя в утробі вашій, аби ви хоч тепер рішилися залагодити цю справу” і т. д. (л.100 об.).

Все це доволі дипломатичне і моментові відповідне. Але хоч Смотрицький і запевняв, що він не бере до серця “сарказмів і ском” і власних особистих обвинувачень, висипаних на його голову автором “Антидоту”, і готов прийняти їх як заслужену кару за подібні ж образи, які він сам висипав на уніатів і католиків, будши між православними, за всі послуги схизмі й ересі, які він віддавав їм в раніших своїх писаннях (л. 95), грішення против ідеї унії, — в дійсності він цієї лагідної програми не витримує. Як то ми вже почасти бачили, з цією надуманою побожною мірою раз у раз мішається в нього жовч роздразненої амбіції і прикрих переживань в такій непогамованій пропорції, що його дипломатія цілком тратить свій ефект. Через те і ті лагідні глаголи, які він розвів головно в кінцевім своїм розділі (і ми в значній мірі їх повиписували як найбільш цікаву частину цієї книжки), ледве чи могли, а краще сказати — ніяк не могли зрівноважити в православному читачеві прикрого, їдконого, провокуючого враження всього попереднього. Навпаки, могли скорше зробити враження неприємного замітання лисячим хвостом всієї попереду нахарканої їдовитої слини. Не кажу вже про ті поодинокі грубіянські вирази, з котрими Смотрицький звертався до автора “Антидоту”, згадані вище. Але в самій речі, в самій аргументації було сказано багато такого, що не могло забутись так легко під впливом лагідних фраз закінчення. Хоч це, треба сказати, чи то під впливом тої пацифістської тактики, чи, може, просто в нервовій поривчатості Смотрицький не розвинув відповідно тих болючих аргументів против православної сторони, які він сам назначив з приводу критики Мужилівського. Схарактеризувавши загальний план книги, я тепер спинюся на деяких деталях.

Ту частину інвектив “Антидоту”, що зверталась до нього персонально, Смотрицький таки рад не рад мусів змазати. На обвинувачення Мужилівського, що він закрив перед читачами дійсні цілі своєї подорожі на Схід різними сторонніми і мало до діла причетними фразами, він не відповів нічим серйозним, знову тільки натяком, може, щадячи своїх союзників в цих заходах перед патріархом, тому що

рахував на їх поміч уніонній акції. Загально згадує, що їздив до патріархів “не своєвільно, але за відомістю, згодою і благословенням тодішнього мого старшого, котрому про те треба було знати, і відомістю тодішнього архімандрита печерського (Зах. Копистинського) та його капітули”. Від них обох він мав “подорожні листи”, а від митрополита лист до царгородського патріарха. Лист, принесений ним від патріарха, не містив ніяких персональних гонорів для нього самого, але був корисний для руського народу, бо касував права екзархів, котрих було вже четверо (два в Києві, один у Степаню, один у Львові), а на їх місце доручив всій руській церкві вибрати одного.

“Тим рушив їх в *sadno*, особливо київських. Розіслали по всій Руській землі проповідників, розповідаючи людям як речі певні те, що й одною літерою не знаходилося в листі (патріарха). Тими своїми “лакомствами” кинули підозріння й зневагу на лист, і мене за нього оббрівувати не перестаете до нинішнього дня. А прецім ти, злосливий клеветниче, виригнув би, коли б хоч одну риску знайшов не на честь мою!” (8 об.).

Мета подорожі зіставалася невиясненою, очевидно, тому, що одна й друга сторони були в ній неприємно умочені і тому не хотіли договорювати до кінця.

Натомість дуже різко реагував Смотрицький на закид уніатських утисків над православними, кинений Мужилівським на початку його писання, — що вони переслідують православних, як Каїн — Авеля, Ісав — Якова, брати — Йосифа. Відповідаючи на його закид, що він перекинувся до уніатів з матеріальних мотивів, Смотрицький описує, які-то йому привабні пропозиції робили під час київського собору, аби він зістався в Києві, але він не схотів “душитися в проклятій схизмі” і разом з православними бути супроти уніатів Каїном, Ісавом і братією Йосифовою, що його продавала. Хоч православні цю роль надають уніатам, якраз вони відограють її.

“З вами накладаючи — мусів би я це робити! Чи ж не кричить на твоїх Каїнів невинна кров брата нашого Авеля — благословенного Йосафата, архієпископа полоцького, та інших, котрих за це отцевбивство покарано!

Чи не кричить (кров) і другого брата нашого, єромонаха Антонія Грековича?

Не кричить тих двох священників, нелюдсько замордованих: одного в Шаргороді, другого в Києві?

Не волає і чесного мужа Федора Ходики, вїта київського?" (3 об.).

"І та кров чи на вас не кричить, що недавніх літ ріками текла, тих, що вважали, ніби за віру вмирають?"¹.

Не згадую вже невинної крові покійного отця Іпатія Потія, митрополита київського, пролітої серед ринку віленського², що теж кричить на вас!

А тих трьох ченців, що 1623 р. від св. трійці з Вільна до Києва приїхали, чи твої Каїни не післали б за іншою братією, коли б я не перешкодив їм до мученичого вінця? Мусить то признати і твій отець (очевидно, митрополит), з котрим я ледво Богом живим упросив про це одного з Каїнів?

Отже, чи ми Ісави? чи ми Каїни? ми брати Йосифові?

Питаю тебе, Антидотисте, перед Богом і людьми, хто ті мужовбийства, хто ті братовбийства, хто ті отцевбийства наробив? Чи уніати над вами? Ні, ви, немилосердні Каїни, над уніатами — вашими братами єдинокровними!

Коли уніат — ну ж його під лід! ну ж його під меч! ну ж його під бердиші! О немилосердні отці-братовбивці! більш нелюдські, ніж Ісав, більш немилостиві, ніж брати Йосифові!

Бо ті сьак-так милосердя над братом своїм показали, а ви якби могли так себе показати, як ви того зла жадні, то всіх уніатів разом живих пожерли б так, як ваші предки св. Протерія, єпископа в Александрії: кишки з них волоча-чи жерли б!

Та й замалим що того не чинили ті, що над згаданим св. архієпископом (Кунцевичем) лютували!

Ну а що ж, якби так навзаїм за вашим задатком те ж саме пішло: як не уніат, а ну його під лід, під меч, під бердиші?

Але заспокою вас: того не бійтеся, ви не здатні (на мучеництво!). Ви тому Сапріцієві брати: забивати готові, але не дати себе убивати (за віру).

¹ Смотрицький, очевидно, розуміє тих, які полягли в війні 1625 р., що закінчилася Куруківським трактатом.

² Мова про атентат на Потія 1609 р.

Нема тої ласки божої на схизму, щоб вона мучеників
родила!

Родить вона братовбивців, отцевбивців і тому подібні
головні пекельної безодні! (4).

Порахуйся ж нарешті з сумлінням, Антидотисте! Кого
це ти Каїном, Ісавом і братією Йосифовою прозиваєш?

Кому переслідування закидаєш?

Кого Дімасом лаєш?¹

Кого силами світу називаєш?

Кого за відступників безчестиш?

Тих, що піклуються, щоб тебе і овець твоїх відучити від
убивання і мордування?

Тих, що душі свої покладають за душі ваші, аби вас з
проклятої схизми вирятувати?

Тих, що вдень і вніч перед Богом і перед людьми про те
побиваються, аби вас з душепогибельних блудів еретичних
увільнити, а на правім визнанню віри католицької постано-
вити?

Тих, що святу східну церкву, її віру, обряди і церемонії
в руським народі заховати, забезпечити і на вічні потомні
часи затримати стараються?

Тих ото ви, невдячники, переслідуєте, тих б'єте, січете,
убиваєте — топите і мордуєте!

Ще вам з рук ваших кров вами вбитих братів ваших те-
че, а ви себе святими Авелями, Яковами і Йосифами звати
не стигаєтеся?

Кривду ви тим святим мужам тим задаєте, присвоюючи
собі їх святі ймення, — ви, що вчинками своїми Ісава і
братів Йосифових перевищили, а з Каїном-братовбивцем і
з Юдою-отцевбивцем порівнялись!²

Що правду я на вас мовлю, то вся преславна Корона і
В. кн. Литовське добре свідомі, бо то в їх границях діється.

І хоч би як хотів еси вимовлятися, що то не ви, але
хтось з вас, — знай то, лицеміре, що якби не ви, то ніякий

¹ Ап. Павло згадує якогось Діму чи Дімаса, що покинув цер-
ковні справи, "улюбивши нинішній вік". Цим словом Мужилів-
ський назвав Смотрицького, закидаючи йому, що він задля ма-
теріальних користей відступив від православної віри.

² Я стараюсь скільки можна віддати цю каденцію, загострену
дієслівними римами на кінці періодів.

ХТОСЬ¹ того не важився б, і серця б у нього на то не стало!

Це ви за свою церкву схизматицьку і за блуди еретицькі своїх людей так умирати вчите.

Отими своїми “Антидотами”, “Еленхами”, “Апокризисами”, “Ляментами”, “Антиграфами”, “Азаріями”² і їм подібними на братню кров підущаннями” (л. 4 об.).

Не такі різкі, більше в іронічному тоні тримані, але тим не менше болючі були атаки Смотрицького на нижчість православної науки й культури, її залежність від католицьких джерел, особливо сильні в оцій тираді:

“Говориш про себе: хіба не маємо пастирів? хіба не маємо проповідників? людей мудрих і добрих?”

Знаю я добре й без твоєї похвалки, Антидотисте, що у вас людей мудрих, проповідників учених, пастирів чутких аж занадто! За їх чуткістю, наукою та мудрістю нарід по вашій стороні так роз’ївся на хлібі слова божого, що деякі ледве й рушитися можуть — через занадто товсті боки душі своєї!

О нещасний ти, чуткий пастире, мудрий учителю! Які докази мудрості маєш тепер і від твоїх попередників — схизматиків з недавніх літ? Чим хвалишся? Чим заносишся?

Отож твої наймудріші проповідники, що народили ті еретичні блуди! Коли б не римські постиллі, не похвалився б ти красномовно на проповідниці (катедри). І рота, мудрагелю, не смів бись роззявити! Цілуй Бессея, що тебе вчить мовити з проповідниці твоєї! Я добре свідомий, що без нього колеса твої скриплять, “як у возниці без мазниці”³, а тепер ти мудрий і твої всі!

Той на амвон з Озорієм, цей з Фабрицієм, другий з Скаргою, інші з іншими проповідниками римського костелу! Без них ви ані дихнете, а одначе ці магістри й начителі ваші у вас еретиками. А ви, що без них не можете втяти казання (з виїмком еретичного!), ви, католики!

Облудники ви з мудрістю вашою й попередників ваших!

¹ Це ktoś надруковане великими літерами.

² Азарія — псевдонімний автор “Книги о вірі” (Копистинський).

³ Jak u woznicy bez maznicy.

За їх чуткістю вся Русь по різних набоженствах розлилась! А що найтяжче — і по еретичних! На око можеш то бачити по країнах землі Руської. А й тепер за великою мудрістю вашою зголоднілий нарід твоєї сторони ледве вже чує себе через голод слова божого, хоч то у нього, як ти хвалишся, мудрих проповідників без числа! (6 об.).

Вкажи мені хоч одного з твоїх попередників — схизматиків мужа ученого, такого, щоб мудрість його писання його посвідчали¹. А ми от покажемо наших попередників уніатів митрополитів руських: Григорія Цемівлака, що жив коло року божого 1415, і другого Григорія, ігумена константинопольського, що сидів на престолі київської митрополії коло р. 1442, — мужів і побожних, і високовчених, обох їх і ви, і ми маємо в церкві руській проповіді (що звичайно зємо “словами”) в “Соборниках” наших на різні урочисті свята². Чи ще будеш хвалитися премудрими проповідниками своїми? Тоді це вчиниш, як їх наново народиш! А тепер і ти рабула, і всі інші! Наємники, а не пастирі. Скверните науку божу, а не виправляєте, правлячи свої казання!

Ти з мене глузуй! Я даною мені від Бога мірочкою контентуюсь. В чім з ласки божої маю силу, в тім роблю; чого не подолаю, від того відступаю.

Бог чого мені не дав, того від мене й жадати не буде! А у вас, як бачимо, більше похвалка, як річ. У всій Руській землі, такій широкій, не маєте і трьох проповідників, а повною губою хвалитесь, що тисячі їх маєте, начеб десь на іншим світі жили! Ей, схизматику, *Wiedzą sąsiedzi, jak kto siedzi*. Бачимо ваші духовні достатки” (л. 6).

“Кажеш: Почало було в народі нашім до доброго йти³. Питаю тебе: до якого доброго? Мабуть, розумієш під тим добром вашу нововідновлену ієрархію; ти нею хотів би керувати на оборону мерзкої твоєї схизми. Я ж так розумію, що Господь Бог допустив тій ієрархії стати на той кінець,

¹ На боці: “За всі віки свої схизматицька Русь не мала мудрого чоловіка і не має, а уніати мали й мають”.

² Проповідей Григорія, наступника Ісидорового, якраз не відомо ніяких.

³ На боці друк: “Схизматики, поки в схизмі, до добра внутрішнього духовного прийти не можуть”.

аби вона стала на послугу св. єдності обох сторін розірваного народу руського і своєю повагою її довершила. Коли вона того з своєї сторони не вчинить, нехай знає, що як противниці волі божої сама пам'ять її скоро з вихрем згине з того католицького королівства.

Коли ж під тим добром ти розумієш школи, монастирі, церкви, то і ті три речі не можуть стати в своїм природнім ладі, поки їх нещасна схизма вибиває з лав і не дає стати на своїм місці. Не тільки ви того не можете доказати, але й потомки ваші, бо не доказали того і давніші ваші предки: князі, пани, монархи" (11 об.).

"Чому? Причина ясна: через прокляту схизму! Через неї Господь Бог ні в чім вашім не любує, ні одної вашої справи не благословить. Поміркуй, що доброго для народу і віри твоєї стало тут, в Руській землі, за тих вельможних панят і княжат? Нічого! І самі пішли, і пам'ять їх за ними. Поглянь, що стало доброго і за тої відновленої твоєї ієрархії? Нічого! Все і скрізь по-старому. Ні шкіл, ні порядку в церквах і монастирях.

Московський монарх — хоч у своїй державі обсадився єпископами, митрополитами і патріархом, цілою своєю ієрархією, — яке має духовне добро? Ніякого! Чи не стає його на то? Навіть дуже. Але Бог не дозволяє і не допускає йому якогось церковного добра досягти. Через безвихідну схизму, що кожну церкву позбавляє і плоду, і поживи. Робить її черево заматерілим, а груди сухими: ні родити не може, ні годувати.

До якого ж такого добра почало було йти руському народові твоєї сторони? Плохе на правду то добро! Я так розумію, що те добро в нашім руськім народі тоді тільки стане, коли Бог над ним змилується і дасть йому згоду з самим собою і св.єдністю церковною укоронує. Нехай би то зволив нам дати ще за днів наших!" (л.12).

До самої критики Мужилівського Смотрицький робить дуже болючу притоку в самій передмові, не розвинувши потім і не використавши цього справді влучного і некорисного для православної сторони помічення, що цю відповідь, як то сам Мужилівський зазначив на виправдання її слабих сторін, дано нашвидку, тимчасово, на власну руку і власну відповідальність. Він звертає увагу "православного читача руського народу", що, не вважаючи на всю

докучливу полеміку, яка триває вже близько сорока літ (очевидно, він рахує від появи книг Герасима Смотрицького і Василя Острозького), православна сторона не здобулась на усвідомлення поглиблення і ґрунтовне пророблення богословської доктрини. Береться до цих питань не солідно, збуває догматичні контрверсії поверхово, немов жартуючи. Він висловлює навіть таку думку — цілком несправедливу, розуміється, — що за цей час православна сторона, православний руський нарід не тільки не здобувсь на глибоке й основніше розуміння основ релігії, але впав “ще в глибинні й грубші темноти розуму”.

“Не знає, що говорить, ані не знає, чого шукає; не розуміє, при чім стоїть і чого боронить. А це походить з того, що він грається з справами спасіння, в речах божеських жартує, серйозно з ніким не поводитьсь, а все збуває нашвидку. Все робить через смердів, через дітваків, через неуків, а часом і через еретиків. Нашвидку збуває цю спасенну справу через Філалета. Нашвидку через Антиграфе¹. Нашвидку збуває й через того Антидотиста.

Через те, що повинно бути для нього незмінним і постійним, він торгає, шарпає, рве, чинить змінним і ефемерним. Цей нині так учить, другий завтра чогось іншого, третій вчора відмінно від одного й другого. Того, що пишуть і на що відповідають, не обмірковують, не розважують: мимоходом і говорять і відповідають, тому те й говорять, що їм *spiritus vertiginus* (заворот голови) на думку подасть, а відповідає їх неповздержний язик те, що їм ядовита слина до нечистих уст принесе.

А людей поважних і побожних ганьблять і соромлять; невинність їх клеветами обкидають. Православні догмати на еретичні блуди заміняють. Свої справи нібито спасенні брехнями підпирають. Так що як такі чотири (категорії) з їх писань вимажеш цензорською губкою правди, нічого понад порожні слова і голий папір не зістається!

Це кожен чоловік з цілим розумом може легко побачити, як тільки порівняє писання не уніатські з уніатськими: “Апокризис” з “Антиризисом”, “Лямент” з “Парегорією” або з “Пересторогою”, Клірика з “Обороною Флорентійсь-

---

¹ Себто самого Смотрицького.

кого собору”, “Еленх” з “Антеленхом” і цей нинішній “Антидот” з “Апологією”.

Бо ці люди не мають цензорів для своїх писань: що кому сподобається, пише й до друку подає. Кому вони признають особливу мудрість, хоч би то був і *factidus hircus* (цап смердячий), забувають свій власний розум і наосліп за ним ідуть, не знаючи і не питаючи, що то за дух говорить до них і від них: сатана чи ангел, чоловік чи бестія якась белькоче” (9 об.).

На доводи “Антидоту”, що православна церква не відповідає за писання окремих своїх представників, що пишуть від себе, а вона їх за свої не проголошує і ставиться до них критично, і що тепер сам київський Успенський собор завів порядок церковної цензури, Смотрицький робить теж кілька болючих зауважень. Він вказує, що говорення “Антидоту” про окремих приватних людей не рятують православну сторону від того факту, що єретичні гадки виходять, як Смотрицький доводить, від найвищого її представника — царгородського патріарха. А щодо київських постанов злосливо зауважує, що видко велику повагу до тих постанов у автора, коли він, запевнивши, що тепер уже книги не виходитимуть без цензури і не можна буде писати кожному що хоче, сам заявляє, що свого “Антидота” пускає на власну руку без цензури, без відповідальності старших.

“Через те і натикав ти її такими блудами, яких іще не було ні у Зизанія, ні в Філалета, ні в Ортолога, ні у Клірика. Єсть за що тебе старшим бити — тільки канчуком! Ви у себе маєте послушенство доти, доки вам наказ старшого подобається. І то тільки до порога, а за порогом робите те, що вам любо, а не те, що хотів старший” (л. 95).

А вся ця анархія, розуміється, знову-таки походить від того, — як доводила свого часу “Апологія”, — що православна церква втратила духовний провід (вийшовши з-під влади римського папи) і попала в залежність від світських людей.

“Взяло поспільство гору! Так тепер мусить плясать, як їм грають хлопцї. Не захочеш — показують обухи, страшать небезпекою, грозять смертю. Попи-небожата, служачи їм задля хліба, хоч і добре знають, що єдність церковна річ свята і спасенна, мусять мовчати! Але коли буває потреба, багато з них свідчать про неї добре!” (л. 94 об.).

В усім тім, розуміється, багато перебільшеного, грубо перебільшеного! Поступ у культурі, в свідомості громадянства і духовенства, навіть спеціальніш — в богословськiм вишколенні, поглибленні і усвідомленні теологічних питань православна сторона за ті 40 літ, що їх підчеркує Смотрицький, проробила поступ величезний! Поруч “поривчих”, нашвидку писаних одписок з їх сторони не бракувало дуже солідних і обгрунтованих речей, як трактат Василя Острозького, “Апокризис”, “Палінодія”. Але це правда все-таки, що в сумі полеміка мала характер більш публіцистичний; що церковна цензура була слаба; що в різних питаннях не було однастайної, виробленої гадки. І ближче, щодо самого “Антидоту”, то він, як це й було в нас зазначено, справді дуже часто викручувався загальними міркуваннями, полемічною фразеологією.

Це, що в закидах Смотрицького, при всіх побільшеннях було чимало й правди, робило його різкі й зручно написані інвективи тим більше болючими. Мусіли вони викликати в православних кругах сильне роздрознення і гнів, котрих миролюбні заклики й побожні зазіхання до згоди й порозуміння не гідні були злагодити ніскільки. Отже, як підготовка до соборної дискусії і погодження, його “Екзетезис” був дуже мало що варт. Мети своєї він ніскільки не осягав.

З літературного погляду — не бракувало гарних сторінок, здебільшого виписаних нами вже вище¹. Вони підтри-

---

¹ Докину ще отсі патетичні сторінки. На закиди “Антидоту”, що Смотрицький пішов на унію, уловлений “золотою сіттю”, лакомством і амбіцією, “Екзетезис” відповідає:

“Занімій, злісний схизматику! Замовчи, нечистий духу клевети, а йди правдою! Хіба ти сам того не знаєш, облуднику, що ваш Віленський схизматицький монастир був для мене більшою золотою сіттю, ніж монастир Дерманський? Той мене з ніг до голови вбрав у золото! Більше було моє лакомство там, ніж тут! Бо там з усеї Білої Русі, з архієпископії полоцької парафіяни про мене пам’ятали! Там що був я рік — зараз моє слово ділом ставало. Без жодного мого клопоту і піклування! І порошу на мене, як-то кажуть, впасти не давали.

Там, у Вільні, й пиха та гордість мали б мене опанувати. Там мене до церкви і з церкви сотнями проводжали спереду і ззаду.

мували репутацію Смотрицького як першого українського ритором своєї доби. Католицькі церковники величали за цю

Коли я відправляв набоженство, фігуральний спів був на чотири хори... Диякони й пресвітери в блати й золото одягнені з обох сторін громадами! Люди мене оточували натовпом незчисленним. Родовита шляхта мене під руки водила.

Але тоді якось з усеї тої трійки (золотої сіти, лакомства і пихи) нічого на мені не бачили, і я з ласки божої душу мав чисту від того всього. Так розумій про мене й сьогодні. Навіть тепер менше мене те все обходить, коли я став на дорозі правди божої, за єдністю святою.

Тепер моє денне й нічне до Бога, зі сльозами за гріхи мої зитхання тільки про те, аби він своє милосердя над народом нашим зволив показати і розірваних нас в єдність святу зібрати. Аби ви вже нас, братію свою, соромити, ганьбити, від віри й честі відсуджувати, гризти, й їсти, і вбивати перестали. А ми обопільно аби старались про те, що було б на честь і хвалу його імені святого, а на спасення всього народу руського.

Знаєш, що я й досі міг би заживати у Вільні такої духовної помпи, всяких достатків і щоденної асистенції людей обого стану. Само Віленське братство часто мене про це просило через листи і посланників своїх. І теперішньої моєї сторони (уніатської себто) духовна зверхність за проханням братським не боронила мені мешкати в їх монастирі з облишенням на той час справ архієрейських. Але в мене, за ласкою божою, тільки то єдине було на мислі, що тепер єсть.

Нещасне те народу нашого розірвання їло мене, коли я бачив, як щодня і щогодини явно здійснюються на нім слова Христові, сказані про розділений в собі дім і царство. Тому що в цій справі я, взявши Бога в поміч, хотів їхати на Схід, я відмовився їхати до Вільна. Але де я б не жив, за мною та золота сіль — уловляти мій нарід руський до св. єдності. Тим лакомством зіниця мого внутрішнього ока заходить, що жадає і прагне згоди і любові братії рідній. Такий в душі моїй розжаривсь огонь пихи й гордості, що я весь горю на спалення вашої проклятої схизми та її еретичних блудів" (л. 67).

"До сивого волосся з вами жившими, я, замість спасіння на загибель душі моєї і ваших, працюю заробляв. Тепер за ласкою божою починаю я заробляти його ласку в єдності його церкви свя-

Смотрицький на свій лад парафразує слова "Антидоту", сказані в докір йому: не його зловили, а, мовляв, він ловить цією золотою сіттю і т. д.

книжку Смотрицького “польським Цицероном”¹. Дійсно, ті гарні сторінки твору — то енергійно войовничі, то мелан-

тої. Контентуюся самим тим, що з Богом працюю, а не проти Бога, хоч в одинадцятій годині, але в його винограді, і з тою єдиною душою моєю утіхою, що Бог мені дарував час до покути.

Як бачимо, у тебе не роблять закидів тому, що сидів в монастирі київським Михайлівським^{*}. Ні тому, що сидить в монастирі Степанським. Ні тому, що в Мільцях. Ні тому, що в монастирях Задніпряньських диндує (розкошує) собі^{**}. Їхні монастирі не носять на собі ні більм, ні брехні, ні огня пекельного пихи й гордості, ні закохання з світу Дімасового^{***}. Тільки Дерманський монастир все те носить на собі.

Що носиш ти це і на собі, лицемірнику, ти, що бачиш поршину в оці брата свого, а в своїм не бачиш бревна — то вже мене менш цікавить!” (л. 68).

Боронячи ідею чистилища від православних закидів, що вона стелить дорогу до розпусти, Смотрицький обертає цей самий закид проти православної доктрини. Він випроваджує для прикладу двох людей, що мали за життя приписану епітимію, але один її сповняв, другий ні, і питає:

“Що тому першому помогли його працьовиті труди, і що другому зашкодило його недбальство? За вашою схизматицькою вірою — нічого! Бо і той просто пішов на лоно Аврамове, і цей, трохи затриманий, також пішов туди ж без ніякої перешкоди. Той сам за себе покуту відправив, а за цього покутує ваша церква схизматицька. Облудники! То така у вас віра святих отців — тої святої східної церкви? Така повага її покути? То тісна дорога до неба? Їж, пий, веселись, лінуйсь, висипайсь — все те нічого! Ба й своєволь, живи в розпусті, тільки сповідайсь — і вмирай, не бійсь: нічого тобі не буде за це! Церква за тебе відпокутує!

Пощо ж епітимія, коли й без неї дорога до неба? Пощо відлучатись від товариства вірних для молитви, для причастя, коли по смерті і без відплати за все — мешкання з святими? І ви потім хочете зватися східною церквою, топчучи її святі звичаї, традиції й догмати безпечніш, ніж еретики? Вибачте мені, але ви з вашими еретичними поглядами така ж східна церква, як інші еретичні секти на сході, котрих є кільканадцять...” (л.78).

¹ Likowski, Unia Brzeska. Вид. 1892, ст. 38.

* Борецький.

** Копинський.

*** Див. вище с. 468, Смотрицький вчисляє закиди, зроблені йому.

холійні, то сильно патетичні, стоять не нижче “Треносу”; я скажу навіть: вони підіймаються значно вище над монотонною риторикою “Треносу”. Але вони тонуть серед нудної схоластичної дискусії, обрамлюють її, виникають з-поміж неї зрідка, тому не дають такого сильного враження, яке б робили, коли б були зв’язані між собою тісніше, з мінімальними прошарками теологічної схоластики.

Сучасні польські філологи звертають ще увагу на велику силу українізмів, що вніс до цих своїх польських писань Смотрицький і дав початок тій мовній польсько-українській мішанині, що дає потім далі себе відчувати, особливо в київських виданнях¹. Треба ще тямити, що майже вся літературна продукція, дана Смотрицьким, тільки на польській мові. Більше ніж який інший з визначних українських письменників писав він по-польськи, хоч це не перешкоджає нам сей його українсько-польський доробок уважати органічною частиною історії українського літературного руху XVII в.

Провал уніонної акції. Школярський канон про Смотрицького. “Антапологія”. Відновлення святої єдності, що хотів підготувати своїм “Екзетезисом” Смотрицький, мало відбутися восени 1629 року у Львові. Тут намірялись виправити діло, невдало закрієне на Берестейському соборі. Правда, митр. Рутський, досить обізнаний в реальних відношеннях сил і настроях православної сторони, мав сильні сумніви про Львів як арену такої церковної ідилії, пам’ятаючи, що тут якраз була цитадель православної опозиції, і унія досі не встигла в ній посіяти й виростити ані найменших пагонців своїх. Але кн. Заславський, висунений уніатською стороною на промотора цієї уніонної наради як наслідник князів Острозьких і патрон Смотрицького (котрому той присвятив усі ті свої уніонні писання), навпаки, вважав Львів найбільш придатним її місцем — його настроювало оптимістично те, що тут можна буде використати для уніонних диспутів місцеві богословські католицькі сили (на уніатські він, очевидно, не дуже покладався).

¹ Brückner A. Spory o unig, c. 622.